

Хальмг келн-амтна тууджиг гүүнәр дасхмн

соньсгдна. Эн дун игдж эклнә: Сбм хамрта парануэла Сбрглдн бәәдж чавчлднә...

(Эн дәәнә тускар Прозрите-левин „Хальмг цөрг 1812—1814 джилә дәәнә“ гисн дөгтр бәәнә. Бас Чонов Ефимин „Мана хальмгуд Арәсән дәәлдәнә туудж 17-19 в.в.“).

1871 джилд болсн орсин болн түргин дәәнд бас мана хальмгуд, Дордж нойн толгъачта Балкана брәл арлас түргүдиг көбөж гаргъад, түүнд бәәсн славянә тохмта әмтсиг сулдхсмн.

Хальмг келн-амтна тускар гарсн дөгтрмүд наадк келн-әмтст-дорхн өлн гидж академик Б. Я. Владимирцов темдглә. Энн лавта. Хальмг әмтнә тууджин тускар Леонтовичин „Кезәнк монгьгәл-хальмгин әс гидж өбрдн зокал“, Нефедьевин „Иджл көвән эргнтк хальмгин тускар лавга темдгс“, Житецкин „Аәдрхнә хальмгуд“, Пальмовин „Иджл көвән эргнтк хальмгин туудж“, Туурсн нөргә өбрдн тохм“, Алексей Александрович Бобровников гаргсн „Хальмг грамматик“, проф. Позднеевин „Хальмг орс орчулл“ болн хрестомать, проф. В. Котовичин „Хальмг грамматик“ болн нань чигн дөгтрмүд, проф. Б. Я. Владимирцовин „Монгьгәл-өбрдн эпос“ болн нань чигн дөгтрмүд. Голсгунский, Бичурин, алдршгсн орс шүлгч А. С. Пушкин болн нань чигн ик өлн улс хальмгудин тускар бичсмн.

Хальмг тууджин болн нань чигн төрәр революцион өмн гарсн дөгтрмүд 400 үлү нөртә гидж меддг улс темдглә; эдн цугъар мана хальмг әмтнә туудж, гер-малиннь бәәдл, эрдм сургъулинь, зань - бәәдлинь, хурл-ховргинь, өлн - дундин бәәдлинь Арәсәтә болн Китдлә, Төвд, Монгьгәл, нань чигн талдан орн-нутгудла ямаран бәәсинь медүлнә.

Хальмг тууджин тускар бичсн улс дунд хальмг улсчн бәәнә. Номто Очиров, Ефим Чонов, Хар-Даван болн нань чигн улс. Эдн нургәлдж хальмгин тууджиг баячудин туудж бичлгәнә хәләцәр хәләдг билә, Хар-Даван болхла — дөгд националистическ болн пан-монгольск бәәдләр бичсн билә. Хартн Кануков болхла, советин цагин тууджч.

Мана хальмг әмтнә тууджәр орс алдр шүлгч А. Пушкин икәр соньсмдг бәәсмн. „Пугачевин туудж“ гилг дөгтргән негдгч әнэгднв: „Иджл мөри гол болн зар мөри дала хойран хоорнд, Аәдрхнә болн Шаргун дала теөгт, номгын хальмгуд нууулддж бәәв, эн улс XVII зун джилд Китдин медлд бәәсн нутган хаяд, орсин цагъан хаана медлд ордж ирдж. Ирснәс авн унн сөдклярн нарн уд талк газр хардж, Арәсән хаанл цөрглдж бәәдж. Эднә эрдм-сургъуль татуг болн йоснәс хол бәәхинь өлзлдж, орсин хаана элчир, нойдуд, эднн ик гилгәр дөддрдж бәәв. Эн номгын болн сән сөдкляр

әмтнә гундл өрглгән дөдл бәәсн гардачирт күрдг уга билә...”

Гражданск дәәнә цагт, багъ наста Советин мөри цөргтә хамдан хальмг мөри цөргчир әмән әрвәл уга, унн сөдклярн цагъан цөргин өмнәс ноолддж йовсмн.

Болв одачн манахнд хальмгин советин цагин туудж бичгдәд уга. 1944 джилдин шинәс авн 1957 джил күртл хальмг сән нерн, барт таг гардган уурв. 1941—1945 джилмүдин төрскән харслгәнә дәәнд, уунә хөбн 1957 джил күртл онц күн эрк шиллгән, унндн келхлә Сталинә эрк шиләр, советск демократин болн ленинск келн әмтнә төрин авицг өвдлж гарсн ик буру йовдлг цуг уга келгъгн, кен-кенәсчн давугъар мана хальмг тууджчир тер күчн бишәр, күчәр шавад наалдулсн, муурулдж наасн му нериг усн-цаснд одулхмн болджана.

Чик хәләцәр хәләхлә төрскән харлгәнә дән эклснәс авн алдр орс әмтнә болн мана бнр-бргн төрскн орн-нутгиннь өлн келн-әмтнәл ни-ниичгъгү, хамдан, цогцан әрвәл уга, унн ухагъан бәрдж, фашистнрин әәрмлә ноолддж, тединг уга кехд цогцарн гарутн, цусан цуврулн йовдж, әрүн дөнгән күрглә. Фронт, Советин Аәрмдән унн сөдклярн, колхоздан, совхоздан болн промышленностьдән шунмгъа кевәр цөрглә, эдл-аху, умсх-зүүх болн дәәнд көргтә тоотиг улм икдүлдж хальмг әмтн көдллә.

Дән эклхд Улан-Хоолин нутга Кирович нөртә колхоз Советин Аәрмл дөнб гидж түмн хө бгв. Советин Аәрмин ах командовань, Советин Аәрмин болн флотин нерн дөерәс эн колхозникулд ханлт өргсмн.

Хальмг тангъчин колхозникулд, көдлмшчир, гөртән бәәдг күүкд улс, танковой бригад бүрдәх мөнгө цуглулад, бригад бүрдәсн, эн бригад мана Хальмг көвүдтә, фашистнриг көбөж шунмгъа кевәр ноолдв; эн бригадин мөри-дчилврин мөри болв; мана радн кесг дакдж эн танкин дәачириг болн энүнә толгъач. Хальмг АССР-ин Дөдл Советин депутат, Элсг балгьсна Советин ахлч Михаил Андреевич Рязкина болн уунә нөкднрин сән йовудга дәәч көдлмш соньсхдж, медүлдж бәәв.

Хальмг цөргчирин загас Советск Союзин кесг Героймуд гарв: Советин Аәрмин генерял-лейтенант Гороловиков Баснь, дәәч-патриот сержант, Деликов Эрднн, Басангов Баатр, Хөчиев Бөмбө Манджиевич болн Манджиев Лиджи. Уур болн Адучиев Бадма, Косиев мөд Адучиев Бадма, Тамира Володя, Халынова Тамара болн нань чигн хальмг партизанмуд, — Гермашев, Алехин, Клыкзов болн нань чигн орс партизанмуд төрскн орн-нутган, төрскн теөгән, цогцан әргүл уга баатр кевәр харсдж, хоргила ноолдлж укцәв.

Эврәнн тууджн меддго келн-әмтн—гундла гидж ке-

зәнк улгур келнә. Мана хальмг әмтнә туудж — ик сәәхи дчилвртә, йилгьргч темдгтә туудж, манла әдл багъ келн-әмтнә тууджас йилгьргч туудж, мана дорас өсөдж йовх багъчуд эврәнннь туудж - түүкән эрк биш дасх, медх зөвтә. Гурвн зун тәвн джил хооран мана урдкс Зун-гарт бәәсн өбрдн хуучн нутгасн гарад, За-мөри дала болн Иджл мөри гол хойрт түшәд, тер талдан хаана үлмәд бәәш угагъар эврәнннь уул-төрән, эврән медлг орн-нутг болд бәәдж; зун тәвн джил болснннь хөбн өбрд орн-нутгиг орс цагъан хан медлдән орулдж авад, хальмг хаадуд цагъан хаана элчир болв; колонизатормуд, миссионер элвш, нойн, зәйсн ламир дөддрлгән, үгәрлгән, түрлгән улм икдв.

Хаана харнъгъу цагт, Арәсә „өлн келн-әмтнә түүрм бәәсн“ цагт, хаана орсүлг бәәсн политик, орс орн-нутгт бәәсн багъ келн-әмтнә дәәсн болджас цагт, эн багъ келн-әмтнә тоод хальмг нутгчн бәәсн, болв эврәнннь джиргьл болн сулдхан хәйлгән, хальмг әмтиг хайдж бәәхш. Сән джиргьл, эрдм-сургуль дөгтрүлгьг хальмг әмтнд Алдр Октабрин революц болн Ленинә коммунистическ партъ авч ирв.

Мана гер-малин болн эрлм-сургулиин йовуд өлнд темдгтә, арви доладгч джил күртл мана хальмг дунд ах сургъульта кун ховр билә, ода болхла, ах, сургъуль төгсәсн дипломта, өлн-зүсн эрдм авсн хальмг улс дала—эмчир, агрономс, инженермуд, летчикүд, ах сургъульта багшнр, бичәчир, механизатормуд. Гүн номин әнэгд Иван Кузнецович Илишчин, Цөри-Дордж Номинханов болн Булаш Хөчиевна Тодаева, Джал Дарбакович Орлов, бас доцент Бадмаев Бага, Көлян Сандж, Сән-Белгжин Хаср, Инджн Лидж, Эрнджәнә Константин, Көблтин Дава, Сусән Аксен, нань чигн улс Советск Союзин бичәчирин ницәнд бәәнә. „Мудрешкин сын“, „Аранзал“ бичсн, өнөгрсн Амур-Санан Москва балгьсна бичәчирин ницәнд организаци бәәсмн.

Мана хальмг келн-әмтн советин цагин түүкд онц темдгтәгъяр, өдгә цагт мана хальмгин ик йовдлта көдлмш—төсхлгән, эрдм-сургульәр өбдлгән, кезәнк му цагас улсн гөм-зовльгас тоньлдж, әрүл-дөрүл болсн темдгхмн. Эн көдлмшиг улд уга болх Октябрин 40 бөнд белдгьнд дөддрүлдж цәәлгьхмн, Алдр Октябрин революцион дчилвр — күмнн тууджд шин цаг илткд, алдр Ленинә номин гериләр харнъгъу Арәсәд бәәсн далн келн-әмтн ямаран сәәхн мөрт орсинь әмтнд медүлхмн.

Автономн Хальмг тангъчин тускар 1920 джилд гарсн декретиг, „Ахир-дүүнр хальмг“ гисн Ленинә дуудлгь, КПСС-н XX-ч хург болн түүнә тууджлгч шидврмүд болн Ленинә келн-әмтнә политикиг

хәрү босхлгь, СССР-н Дөдл Советин, 1957 джилд болсн 6-ч сессий гаргьсн Хальмг келн-әмтнә Автономиг хәрү тогталгьна йосиг сәәнәр цәәлгьдж өгхмн.

Цааранднь иим көдлмш кехмн гидж санджанавдн:

а) хальмг тууджин архив гаргьхмн, эн архивд хальмг тууджин дөгтрмүд, бичг архивн документс, газет, журнал, элчирин (дипломатическ) документс, мемуар, тодлвр, нань чигн хальмг туудж, түүк, зангь-бәәдл, шаджн, мал-герин тускар гарсн тоот цуглулхмн;

б) научн библиотек эрки биш гаргьхмн;

в) эн көдлмшиг көдлдж чадх улс гаргьд, кергтә тоотиг цуглулхмн; (эн кергтә дөгтрмүд, бичгүд, монографс, мемуар болн нань чигн кергтә тоот Ленинград, Москва, Казань, Оренбург, Иркутск, Омск балгьсдар бәәнә);

г). СССР-н Науксин Академин институтс дөнхн зөвтә;

д) эн архив болн библиотек тангъчин депутатнрин күцәгч комитетин управленә Культурин бюджетд бәәхмн.

Мана хальмг әмтид, хальмгин өсөдж йовх сургъульта-әрмтә багъчудт мана сәәхн тууджин халкиг дөддрүлдж медүлхмн. Дөдкәд номарн туурсн ориенталистнр монгьгьчир— Попов, Казанск болн Санкт-Петербургск университетмүдин ойротск келнә әнэг толгъалдж бәәсн, — Поповин сургъульчир Бобровников болн Банзаров Дордж (бурадин туур профессор). Эбрдн туст кесг тодлвр үлдәсн болдг. Казана университетин магистр, хальмгин тууджар түрүн профессор Позднеев, хөбөнн Петербургск университетин профессор бәәсмн. Эл хальмг слөварь болн хрестомать гаргьсн; Казана университетин профессор Шмидт „Джангьриг“ немш келнд буулгьсн; профессор Котвич хальмг грамматик болн улгурмуд гаргьсн; профессор Владимирцов Монгьгьл болн Обрдн дала туудж, түүк бичсн; финск профессор монгьгьлч Рамстедт болн нань чигн кесг гүн номтар Обрдн тууджд болгъамджа онгән өгч, бичдхәсн күндтә номтириг мана хальмг әмтн, тер дөтү багъчуд медх зөвтә. Арәсән алдршгсн шүлгч Александр Сергеевич Пушкин „Теегининь“ гидж хальмг әмт келнә, уунә хальмгин туст бичсинь цугъар медх зөвтәвдн.

Эн дөер келгдсн тоотар мана умшачир эврәнн хәләцән өлнд медүлдж, барт орлцдж, бичтхә гидж сурджанавдн.

КИРСАНА Лидж. САЛЬМИН Дордж.